Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELUTION STUDIES

Vol. 21, Spring 2024, No. 76

Investigating the economic development strategies in the iranian development programs before and after the Islamic revolution of Iran

Sayyed Javad Mirzazadeh[1] \ Mohammad Javad Tavakoli[2]
1. Ph. D. Candidate of economics at Imam Khomeini Research Institute, Qom, Iran (corresponding author).
s.j.m.z.1390@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Economics, Imam Khomeini Research Institute, Qom, Iran.
tavakoli@iki.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article **Received:** 2023.01.23 **Accepted:** 2023.08.29	Economic development as a dimension of the economic, social and cultural development programs after the victory of the Islamic revolution requires a clear strategy to achieve the goals. The main question here is to what extent the six programs have followed the economic development strategies and what was their dominant strategy? The findings of the article, obtained by documentary study method and by examining the programs from the angle of economic development strategies, show that the lack of a specific strategy for economic development and the overshadowing of balancing and liberal policies over most of the programs are two serious strategic damages of these programs. The lack of a strategic perspective and the distance of the programs from the Islamic policy caused the train of economic development to not run on a single rail and in practice, the policies of adjusting the programs deviated from the path of development with justice and prosperity. The way out of this situation is human education suitable for Islamic progress, revival of Islamic distributive justice tools (government and people) and strengthening the institution of ownership.
Keywords	Islamic Republic, Economic Development Plan and Strategy, Structural Adjustment.
Cite this article:	Hashemizadeh, Seyed Hossein, Amir Mohsen Irfan, Reza Bigdelu & Amir Siahpoosh (2024). The idea of de-antiquarianism in Iran during the era of the Islamic Revolution (Etymology and intellectual criterion). *The History of Islamic Culture And Civilization*. 15 (1), 147-166. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Existence of economic strategy and policy is the backbone of the economic development process and are known as the requisite approach for integrated and coherent development programs; it ensures the linkage, coherence, and efficiency of development programs and guides them towards a specific goal. A clear economic strategy determines the overall framework of allocation of resources, prioritization and integration of plans and policies of a development program. Relevance to the Iranian development programs There remains a significant question which says to what extent these economic programs have followed the economic development strategies and what had been their dominant strategy? It is necessary to evaluate carefully the development programs after the Islamic Revolution from the perspective of economic development strategies in order to clarify the extent to which their goals have been achieved.

Methodology

In this article, the articles, decrees, and documents of the first to sixth development programs of Iran after the revolution were carefully examined and explored. Based on the data that were collected from these sources and documents, explicit and implicit strategies were discovered, pathologically analyzed and the results extracted.

Discussion

Five of development programs before the Islamic Revolution were firstly formulated with the approach of substituting imports, then the development of heavy and intermediate industries. but the unipolar and oil-oriented economy and the issue of strong political and technical dependence on the West caused the Iranian economy to become dependent on foreign countries. At the end of this period the Iranian economy at all stages of the production was completely dependent to abroad and the society became a consumer-oriented society and a large market for imported goods. After the Islamic revolution, due to political and social events and the conditions of the imposed war, the first development plan which was formulated in 1980, adopted an industrial development strategy with an import substitution approach to create economic development. Subsequent programs do not have sufficient transparency in presenting the strategy. missing a unite and comprehensive strategy has caused the country face discrete programs. Although, the content of the plans shows that most of them have followed liberal policies and adjustments as strategies in practice. Adopting the policies of this kind has prevented the post-revolution development programs fail in achieving the lofty goals of the revolution, especially social justice and poverty alleviation. The experience of the aforementioned programs and the current economic approach of the country shows that there have not paid serious attention to the institutional developments with an Islamic approach so that reforming economic culture, ownership structures, and distributive justice mechanisms have been weakened by their adjustment and liberal policies. These policies have affected the efficiency and effectiveness of the key elements of Islamic progress namely, the state, people, justice, spirituality, and property rights.

Conclusion

The findings of the article show that the lack of a specific strategy for economic development and applying liberal policies and adjustment over most of the programs

were two serious strategic disadvantages of these programs. The lack of a strategy-oriented view and being away from the programs of the Islamic policies caused the economic development train to not run on a single track and, in practice, the economic adjustment policies diverted the programs from the path of development companion to justice and prosperity. After the revolution, the liberalization and economic shock therapy program was launched from the first development program and till this day, our economic structure has not yet rescued from this policy. The result of this wrong strategy has been chronic and unbridled inflation, widening class distinctions, unregulated and unsupervised privatization, the creation of rentier institutions such as private banks, and the manipulation of fundamental price variables such as exchange rates and energy prices, Without sufficient attention being paid to empowering economic actors and structural reforms in the banking and financial sectors, as well as taxation and budgeting in line with our national and religious culture. The way out of this situation is to educate people suitable for Islamic progress, to revive the instruments of Islamic distributive justice (government and people), and to strengthen the institution of ownership.

References

- Arab-Mazar, Abbas and Khosrow Noormohammadi (2016). "A Critical Analysis of the Economic Objectives of Development Programs in Iran (Before and After the Victory of the Islamic Revolution)". *Social Studies and Research in Iran*. 5 (1). 42-19.
- Azimi, Hossein (2006). *Circuits of Underdevelopment in the Iranian Economy*. 7th Vol. Tehran: Ney Publishing.
- Barrier, Julian (1984). *The Economy of Iran (1960-1966)*. Tehran: Auditing Institute of the Planning Organization.
- Bina, Ali Akbar (1969). *Political History and Diplomacy of Iran*, Vol. 2. Tehran: Tehran: University Press.
- Dini, Ali (2001). "A Look at Development Strategies", *Development Book*, Winter. Vol. 2. 74-84.
- Gharebaghian, Morteza (1991). *Growth and Development Economics*. Vol. 1. Tehran: Nay Publishing.
- Gholami-Netaj, Saeed and Azimi Mikael (2009). *Pathology of the country's economic development programs after the victory of the Islamic Revolution. Research Vice-Deputy of Islamic Azad University*. Tehran: Office of Science Production Development.
- Griffin, Keith (1996). *Economic Development Strategies. Translated by Hossein Raghfar and Mohammad Hossein Hashemi*. Tehran: Ney Publishing.
- Huntington, B. Samuel (2003). *Development Goals*. Translated by Saeed Gazrani. Development Culture. Vol. 10.
- Jahanian, Naser (2008). *Islam and Justice-Oriented Growth*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publication Organization.
- James, Bill (1992). *The Eagle and the Lion*. Translated by Mahvash Gholami. Tehran: Kobe Publishing House.
- Kamali dehkordi, Parvaneh (1993). *Economic Adjustment Policies (in South Korea, Ghana, Nigeria and Iran)*. Tehran: Institute of Business Studies and Research.
- Mokhber, Mohammad (2015). *An Approach to Economic Development Combined with Justice*. Imam Sadegh University Press7.
- Momeni, Farshad (2007). *Iran's Economy in the Period of Structural Adjustment*. Tehran: Naqsh-e-Negar.

- Mosalinezhad Gholam Abbas (2005). *Pathology of Economic Development in Iran*. Tehran: Qoms.
- Namazi, Hossein (2019). *An Analysis of the Country's Economic Conditions and Suggested Solutions*. News Bulletin of the Academy of Sciences. Year 20. Issue 74.
- National Management and Planning Organization (2005). *Economic report for 2004 and monitoring the performance of the third five-year development program*. Tehran: National Management and Planning Organization Publications.
- National Planning and Budget Organization (1994). *Documents of the Second Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran (1374-1378)*. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- National Planning and Budget Organization (2000). *The Third Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran (1379-1383)*. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- National Planning and Budget Organization (2005). *Documents of the Fourth Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran (1384-1388)*. Vol. 1. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- National Planning and Budget Organization. *The Second Economic, Social and Cultural Development Plan of the Islamic Republic of Iran (1374-1378)*. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- National Planning and Management Organization (2008). *General Policies of the Fifth Development Plan (1390-1394)*. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- Office of Program and Budget Studies (2009). *General Evaluation of Development Programs after the Revolution*. Tehran.
- Planning and Budget Organization (1995). *Documents of the fourth economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran (1995-1999)*. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- Planning and Budget Organization (1995). *Goals, policies and basic guidelines, policies and executive programs of economic sectors in the second economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran (1995-1999)*. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- Planning and Budget Organization (1997). *Law of the first economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran (1999-1993)*. Ch. Tehran: National Planning and Budget Organization Publications.
- Planning and Budget Organization (2014). *Draft of General Policies of the Sixth Development Plan (2017-2018)*. Tehran: Planning and Budget Organization Publications.
- Planning Organization. *The first to the fifth national development programs*. Tehran.
- Priewe, Jan (2016). "Eight Strategies For Development In Comparison". *Turkish Economic Review. KSP Journals*. 3 (3). 401-430.
- Rajabpour, Hossein (2016). "Evaluation of the Place of Industrial Development Strategy in the Country's Development Programs and Its Perspective in the Sixth Development Program". *Research Center of the Islamic Consultative Assembly*. Tehran.
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly (2022). *Study of the 1400 Budget Bill of the Whole Country; The Bill's Relationship with the Sixth Development Plan*. Tehran.

- Seddighi, Mohammad Nejatollah (2005). *Teaching Economics from an Islamic Perspective*. Translated by Mohammad Reza Shahroudi. Tehran: Imam Sadegh University Publications7.
- Seifuri, B.; Ramin, Taqavi (2018). “Pathology of Iran’s Development Programs Before and After the Revolution and Presentation of Key Strategies”. *Afaq Humanities Monthly*. Issue 22.
- Shoraka Brothers, Hamid Reza and Behrouz Zenouz (2003). "The Trade Strategy of Industrial Development in Iran (Qajar Period to the Islamic Revolution of 1978)". *Planning and Budget Journal* (81st issue). September and October. No. 2.
- Stiglitz, Joseph (2004). *Globalization and Its Problems*. Vol. 2. Translated by Hassan Golriz. Tehran: Nay Publishing House.
- Todaro, Michael (1999). *Economic Development in the Third World*. Translated by Gholam Ali Farjadi. Tehran: Advanced Institute for Research in Planning and Development.
- Todaro, Michael and Stephen Smith (2009). St*rategies for Economic Development in Developing Countries*. Translated by Gholam Ali Farjadi. Tehran: Pishbord.
- Yousefi, Mohammad Gholi (2009). *Strategies for Economic Growth and Development*. Tehran: Ney Publishing.

مجلة علمية
دراسات الثورة الاسلامية
جامعة المعارف الاسلامية
السنة ٢١ / ربيع عام ١٤٤٥ / العدد ٧٦

دراسة خطط التنمية بعد انتصار الثورة الإسلامية من منظور استراتيجيات التنمية الاقتصادية

السيد جواد ميرزازاده[١] / محمد جواد توكلي[٢]

١. طالب دكتوراه في الاقتصاد، معهد الإمام الخميني قدس سره للتعليم والبحوث، قم، ايران (الكاتب المسؤول).
s.j.m.z.1390@gmail.com

٢. أستاذ مشارك في قسم الاقتصاد، معهد الإمام الخميني قدس سره للتعليم والبحوث قم، ايران.
tavakoli@iki.ac.ir

معلومات المادة	ملخّص البحث
نوع المقال: بحث **تاريخ الاستلام:** ١٤٤٤/٠٧/٠١ **تاريخ القبول:** ١٤٤٥/٠٢/١٢	تتطلّب التنمية الاقتصادية كبعد من برامج التنمية الاقتصادية والاجتماعية والثقافية بعد انتصار الثورة الإسلامية، استراتيجية واضحة لتحقيق الأهداف، فالسؤال الرئيس هو إلى أيّ مدى خطت البرامج الستة في طريق استراتيجيات التنمية الاقتصادية وما هي الاستراتيجية السائدة عليها؟ تشير نتائج البحث والتي تمّ الحصول عليها عن طريق الدراسة الوثائقية ودراسة البرامج من منظار استراتيجيات التنمية الاقتصادية، أنّ هناك ضرران استراتيجيان خطيران لهذا البرنامج وهما: الافتقار إلى استراتيجية محددة للتنمية الاقتصادية والقاء السياسات الإصلاحية والليبرالية بظلالها على معظم البرامج. إنّ غياب الرؤية الاستراتيجية وابتعاد البرامج عن النهج الإسلامي أدّى إلى عدم حركة قطار التنمية الاقتصادية على سكة واحدة، كما تحرّف السياسات الإصلاحية البرامج عن طريق التنمية الممتزجة بالعدالة والرخاء. وما يخرجنا من هذا الوضع هو تربية الإنسان الملائم للتقدم الإسلامي، إعادة آليات العدالة التوزيعية الإسلامية (الحكومة والشعب) وتعزيز أصل المالكية.
الألفاظ المفتاحية	الجمهورية الإسلامية، الخطط والاستراتيجيات للتنمية الاقتصادية، الإصلاح الهيكلي.
الاقتباس:	هاشمي‌زاده، سيد حسين، اميرمحسن عرفان، رضا بيگدلو و امير سياهپوش (١٤٤٥). فكرة امحاء التاريخ الاسطوري في ايران في عصر الثورة الاسلامية (معرفه النشأة و الميزات الفكرية). *مجلة تاريخ الثقافة والحضارة الأسلامية*. ١٥ (١). ١٦٦ ـ ١٤٧. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی
مطالعات انقلاب اسلامی
سال ۲۱، بهـار ۱۴۰۳، شماره ۷۶

بررسی برنامه‌های توسعه پس از پیروزی انقلاب اسلامی از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی

سید جواد میرزازاده[۱] / محمدجواد توکلی[۲]
۱. دانشجوی دکتری اقتصاد، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی‌قدس‌سره، قم، ایران (نویسنده مسئول).
s.j.m.z.1390@gmail.com
۲. دانشیار گروه اقتصاد، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی‌قدس‌سره، قم، ایران.
tavakoli@iki.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۴۷ ـ ۱۶۶) **تاریخ دریافت:** ۱۴۰۱/۱۱/۰۳ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۲/۰۶/۰۷	توسعه اقتصادی به‌عنوان بُعدی از برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگیِ پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیازمند راهبردی روشن برای دستیابی به اهداف است. سؤال اصلی اینجاست که برنامه‌های شش‌گانه تا چه اندازه بر ریل راهبردهای توسعه اقتصادی مشی کرده‌اند و راهبرد غالب آنها چه بوده است؟ یافته‌های مقاله که با روش مطالعه اسنادی و با بررسی برنامه‌ها از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی به دست آمده نشان می‌دهد که فقدان راهبردی معیّن برای توسعه اقتصادی و سایه‌افکنی سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی بر سر اغلب برنامه‌ها، دو آسیب راهبردیِ جدی این برنامه‌هاست. فقدان نگاه راهبردمحور و فاصله گرفتن برنامه‌ها از خط‌مشی اسلامی موجب شد قطار توسعه اقتصادی بر ریل واحدی سیر نکند و در عمل، سیاست‌های تعدیلی برنامه‌ها را از مسیر توسعه توأم با عدالت و رفاه منحرف کند. راه برون‌رفت از این وضعیت تربیت انسانِ مناسب پیشرفت اسلامی، احیای ابزارهای عدالت توزیعی اسلامی (دولت و مردم) و تقویت نهاد مالکیت است.
واژگان کلیدی	جمهوری اسلامی، برنامه و راهبرد توسعه اقتصادی، تعدیل ساختاری.
استناد:	میرزازاده، سید جواد و محمدجواد توکلی (۱۴۰۳). بررسی برنامه‌های توسعه پس از پیروزی انقلاب اسلامی از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی. *مطالعات انقلاب اسلامی*. ۲۱ (۱). ۱۶۶ ـ ۱۴۷. ?? :DOI
کد DOI:	??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

مقدمه

برنامه‌ریزی و تدوین برنامه‌های توسعه در ایران به پیش از انقلاب برمی‌گردد. در دوران پهلوی پنج برنامه توسعه با عنوان برنامه عمرانی تدوین و اجرا شد. پس از انقلاب نیز شش برنامه توسعه با عنوان «برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» به اجرا درآمد. چهار دهه است که توسعه اقتصادی به‌عنوان بُعدی از ابعاد این برنامه‌های شش‌گانه مورد توجه برنامه‌ریزان توسعه قرار گرفته است. ستون فقرات فرایند توسعه اقتصادی و لازمه رویکرد یکپارچه و منسجم در برنامه‌های توسعه وجود راهبرد و خط‌مشی کلی است که سیاست‌ها و اقدامات را برای دستیابی به اهداف سازمان‌دهی و هماهنگ می‌کند. راهبرد و استراتژی موجب پیوند، انسجام و کارآمدی برنامه‌های توسعه می‌شود و برنامه‌ها را به سمت هدف مشخص هدایت می‌کند. تعیین چارچوب کلی تخصیص منابع، تعیین اولویت‌ها و هم‌گرایی طرح‌ها و سیاست‌های یک برنامه توسعه در گرو وجود راهبردی روشن است (صدیقی، ۱۳۸۴: ۲۲۹؛ Priewe, 2016: 3). نوسان در راهبردهای برنامه‌ها به نوسان و تشتت در سیاست‌های درون برنامه‌ها می‌انجامد. از اینجا نه‌تنها فایده، بلکه ضرورت وجود راهبرد توسعه اقتصادی برای برنامه آشکار می‌شود.

موفقیت و کامیابی برنامه‌های توسعه را می‌توان از طریق اتخاذ راهبرد درست و مناسب و میزان ارتباط راهبردی برنامه‌ها با یکدیگر ارزیابی کرد. این پژوهش بُعد اقتصادیِ برنامه‌های توسعه پس از انقلاب را از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی بررسی و آسیب‌شناسی می‌کند. این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤالات است که برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب تا چه اندازه بر ریل راهبردهای توسعه اقتصادی مشی کرده‌اند و راهبرد غالب آنها چه بوده است؟ ارتباط راهبردی برنامه‌ها در این زمینه در چه اندازه‌ای بوده است؟ راهبردهای مصرّح برای توسعه اقتصادی تا چه حد اجرا شده‌اند؟

درباره پیشینه این پژوهش باید گفت که حمیدرضا برادران شرکا و بهروز زنوز در مقاله «استراتژی تجاری توسعه صنعتی در ایران (دوران قاجاریه تا انقلاب اسلامی ۱۳۵۷)»، راجع به راهبرد توسعه صنعتی از قاجار تا اول انقلاب اسلامی بحث کرده‌اند و به بررسی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب نپرداخته‌اند؛ عباس عرب‌مازار و خسرو نورمحمدی در «تحلیل انتقادی هدف‌های اقتصادی برنامه‌های توسعه در ایران (قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی)»، نگاه انتقادی به اهداف برنامه‌های توسعه در ایران داشته‌اند، اما از زاویه راهبردی به آن نگاه نکرده‌اند؛ بتول صیفوری و رامین تقوی در «آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه ایران قبل و بعد از انقلاب و ارائه راهبردهای محوری»، نه از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی، بلکه به بررسی آسیب‌های مختلف برنامه‌های توسعه قبل و بعد از انقلاب پرداخته‌اند؛ حسین رجب‌پور در «ارزیابی جایگاه استراتژی توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه کشور و چشم‌انداز آن در برنامه ششم توسعه» پنج

برنامه را از جهت جایگاه راهبرد توسعه صنعتی تجزیه‌وتحلیل کرده است. ما در این پژوهش شش برنامه توسعه بعد از انقلاب را از زاویه وجود یا فقدان راهبرد توسعه اقتصادی بررسی و آسیب‌شناسی کرده‌ایم.

راهبردهای توسعه اقتصادی

توسعه اقتصادی فرایندی پویا و کمّی و کیفی است که طی آن ظرفیت‌های تولیدی از حیث مبانی علمی ـ فنی (عظیمی، ۱۳۸۵: ۳۳۵) و جهات فیزیکی، انسانی و اجتماعی ارتقا می‌یابد و به‌دنبال بالا بردن استانداردهای سطح زندگی در حوزه‌های نیازهای اساسی، درآمد، آموزش، بهداشت، امنیت، فرهنگ و گستره قدرت انتخاب انسان‌هاست (تودارو، ۱۳۸۷: ۲۶). فرایند توسعه اقتصادی برای رسیدن به اهدافش مستلزم یک خط‌مشی و مجموعه اقدامات کلی و عملیاتی مرتبط با هم و منطقی است که با تشخیص خطوط و عناصر اصلی فرایند توسعه، سیاست‌ها و اقدامات را برای دستیابی به هدف سازمان‌دهی و هماهنگ می‌کند (صدیقی، ۱۳۸۴: ۲۲۹). خط‌مشی‌ای که اهداف اولویت‌دار را مشخص، مسیر حرکت را تعیین، ابزارهای سیاسی را شناسایی و بده‌بستان‌ها و چارچوب زمانی را بررسی می‌کند (Priewe, 2016: 3) همان «راهبرد یا استراتژی توسعه» است که موجب تعیین اولویت‌ها، هم‌گرایی و هماهنگی اقدامات و سیاست‌ها و نیز تعیین چارچوب کلی تخصیص منابع می‌شود (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۵: ۸۰). ازاین‌رو، وجودش برای هر برنامه و فرایند توسعه اقتصادی ضروری است.

کشورهای مختلف متناسب با منابع، فرصت‌ها و ساختار اقتصادی و اجتماعی خود راهبردی از توسعه را در پیش می‌گیرند. البته هیچ کشوری در عمل راهبرد مشخصی را به طور کامل و بی‌قیدوشرط و بدون تعدیل و اصلاح اجرا نکرده است. در ادبیات اقتصاد توسعه، چند راهبرد رایج برای توسعه اقتصادی برشمرده می‌شود:

۱. راهبرد پولی: این راهبرد در طول دوره‌ای بحرانی که تثبیت و تعدیل اقتصادیِ عدم‌تعادل‌های شدید از اولویتی بالا برخوردار است، اتخاذ شده است و بر ارتقای کارایی علائم بازار به‌عنوان راهنمایی برای بهبود تخصیص منابع تمرکز دارد. دولت با ایفای نقش حداقلی می‌کوشد با سیاست تثبیت، نوسانات اقتصادی را کاهش دهد تا بخش خصوصی (که در این راهبرد به‌عنوان مرکز توسعه و بخش پویای اقتصاد شناخته می‌شود) بتواند در سایه پیش‌بینی‌های قابل‌اتکا و برنامه‌ریزی دقیق رشد کند. راهبرد پولی نهایتاً به سمت اقتصاد آزاد میل می‌کند (گریفین، ۱۳۷۵: ۵۴)؛

۲. راهبرد اقتصاد باز: این راهبرد تجارت خارجی را به‌عنوان بخش پیشتاز و موتور رشد اقتصاد لحاظ و بر سیاست‌هایی مانند مقررات تعرفه‌ای، نرخ مبادله ارز، تنظیم سرمایه‌گذاری خارجی و رفع موانع

غیرتعرفه‌ای تجارت تأکید می‌کند. راهبرد اقتصاد باز علاوه بر اتکا بر بخش خصوصی و نیروهای بازار در تخصیص منابع، نقش فعالی را برای دولت در جهت افزایش ظرفیت صادراتی از طریق اعطای اعتبارات و مشوّق‌های مالیاتی و ایجاد شبکه‌های زیرساختی قائل است (همان: ۵۵)؛

۳. راهبرد صنعتی شدن: در این راهبرد رشد اقتصادی از طریق گسترش سریع بخش صنعت با تولید کالاهای مصرفی صنعتی یا توسعه صنایع کالاهای سرمایه‌ای یا جهت‌گیری سنجیده بخش صنعت به سمت صادرات صورت می‌گیرد. اقتصاد آزاد جایی در این راهبرد ندارد (همان: ۵۸). سه رویکرد برای راهبرد صنعتی شدن وجود دارد. در رویکرد «جایگزینی واردات» تولید داخلی کالاهای مصرفی جایگزین واردات و از خروج ارز جلوگیری می‌شود (یوسفی، ۱۳۸۸: ۱۶۸). کشورهای درحال‌توسعه امیدوارند بعد از این مرحله به تولید کالاهای سرمایه‌ای و سنگین بپردازند و گام بلند را برای صنعتی شدن بردارند (دینی، ۱۳۷۰: ۷۶). «توسعه صنایع سنگین و کالاهای سرمایه‌ای» رویکرد دیگری است که به‌دنبال ساخت‌های اساسی صنعت و تکنولوژی و صنایع سنگین و مادر در مراحل اولیه توسعه است (همان: ۸۲). رویکرد سوم «توسعه صادرات» است که مبتنی بر حضور در بازارهای جهانی و صادرات کالاهای ساختِ داخل است و از این طریق ارز لازم برای سرمایه‌گذاری‌های بیشتر در صنایع فراهم می‌شود. با این رویکرد می‌توان از مزیت‌های نسبی اقتصاد باز بهره برد و کارایی منابع و متوسط درآمدها را افزایش داد (گریفین، ۱۳۷۵: ۱۷۰). البته اقتصادهای ضعیف ممکن است از نوسانات اقتصادی جهان متأثر و دچار استقراض بالای خارجی و تراز پرداخت‌های منفی شوند (دینی، ۱۳۷۰: ۸۰)؛

٤. راهبرد انقلاب سبز: توجه این راهبرد معطوف به رشد بخش کشاورزی و تحول فنی در تولید محصولات، نهاده‌ها، آبیاری، حمل‌ونقل و تحقیقات است. با افزایش عرضه مواد غذایی و کاهش نسبی قیمت آن، هزینه‌های واحد کار کاهش و درنتیجه، سطح سود، سرمایه‌گذاری و رشد افزایش می‌یابد. راهبرد انقلاب سبز با مسئله امنیت ملی، توسعه روستایی و کاهش فقر و نابرابری رابطه مستقیم دارد (گریفین، ۱۳۷۵: ۵۹)؛

۵. راهبرد توزیع مجدد: با هدف فقرزدایی و بهبود بازتوزیع درآمد و ثروت، راهبرد توزیع مجدد طراحی شد و سیاست‌هایی را که گروه‌های کم‌درآمد را منتفع می‌سازد در اولویت قرار داد. این راهبرد در شکل جامع آن، پنج مؤلفه اصلی دارد: ۱. توزیع مجدد دارایی‌های اولیه؛ ۲. ایجاد نهادهای محلیِ فراهم‌کننده شرکت مردم در توسعه؛ ۳. سرمایه‌گذاری اساسی در سرمایه انسانی؛ ۴. الگوی توسعه اشتغال‌زا؛ و ۵. رشد سریع و پایای درآمد سرانه (همان)؛

٦. راهبرد سوسیالیستی توسعه: در این راهبرد، مالکیت خصوصیِ ابزار تولید نفی و مزارع و

شرکت‌های تولیدی به‌صورت دولتی یا تعاونی اداره می‌شود. برنامه‌ریزی مرکزی بر اقتصاد حاکم است. به دلیل پایین بودن نسبت مصرف به درآمد ملی، نرخ سرمایه‌گذاری بالا، اما کارایی آن پایین است. گرچه منافع حاصل از رشد عادلانه‌تر توزیع می‌شود (همان: ۶۰)، این راهبرد از هزینه‌های بالای برنامه‌ریزی مرکزی و کاهش مضر انگیزه‌های فردی در فعالیت‌های اقتصادی رنج می‌برد؛

۷. تعدیل ساختاری: در منطق نئولیبرالیستی، محرک‌های اصلی توسعه در آزادسازی اقتصادی، تجارت آزاد و جریان‌های مالی فرامرزی آزاد دیده می‌شود که با اصلاحات نهادی در جهت حکمرانی خوب پشتیبانی می‌شود. از دیدگاه آنها کشورهای درحال‌توسعه از انحرافات بازاری متعددی رنج می‌برند. لذا آزاد شدن دست‌های نامرئی بازارها می‌تواند باعث رشد و توسعه شود (Priewe, 2016: 5). ازاین‌رو، راهبرد تعدیل ساختاری یا موسوم به اجماع واشنگتنی، از سوی بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول بر بعضی کشورها تحمیل شد. اتکا بر مکانیسم بازار، آزادسازی قیمت‌ها، آزادی تجاری و رفع موانع واردات، خصوصی‌سازی و کاهش دخالت دولت، کاهش نرخ برابری (کاهش ارزش پول ملی) و یکسان‌سازی نرخ ارز از مؤلفه‌های عمده تعدیل ساختاری است (Ibid: 4؛ کمالی دهکردی، ۱۳۷۲: ۳) که به‌صورت شوک یا اصطلاحاً شوک‌درمانی انجام می‌گیرد و اصلاحات و تغییرات سریعی را ایجاد می‌کند.

مروری بر برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی

اولین بارقه‌های فرایند توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی توسعه از دوره قاجار آغاز شد و تا به امروز در قالب شش برنامه توسعه بعد از انقلاب اسلامی ادامه دارد. به‌رغم ناتوانی دولت قاجار، فراست ذاتی و عرق ملی امیرکبیر موجب شد سیاست‌های اقتصادی کشور بر محور حمایت از صنعت ملی، محدودیت واردات و افزایش صادرات قرار گیرد. وی واردات کالاهایی را که صنعتگران داخلی توان ساخت مشابه آن را داشتند محدود کرد و احداث کارخانه‌ها، تشویق صنایع بومی و تربیت نیروهای متخصص را در اولویت برنامه‌های توسعه و نوسازی خود قرار داد (بینا، ۱۳۴۸: ۱۷۶). در دوره پهلوی اول، حکومت توانست با سرمایه‌گذاری در برخی زیرساخت‌ها و وضع عوارض گمرکی بر کالاهای وارداتی گام‌هایی را برای نوسازی و توسعه صنعتی بردارد (باریر، ۱۳۶۳: ۱۰۴). رویکرد جایگزینی واردات و اتکا بر صنایع داخلی در این دوره در مقایسه با دوره قاجار گامی به جلو تلقی می‌شود. البته نظام ارباب‌رعیتی و فساد حکومتی یکی از موانع مهم عدالت توزیعی و توسعه اقتصادی بود (برادران شرکا و زنوز، ۱۳۸۲: ۸).

در زمان پهلوی دوم، توسعه اقتصادی روی ریل برنامه قرار گرفت و در طول سال‌های ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۶ پنج برنامه عمرانی عمدتاً با رویکرد جایگزینی واردات و سپس توسعه صنایع سنگین و واسطه‌ای

تدوین و مسیر حرکت و پایه رشد اقتصادی کشور توسعه صنعتی تعریف شد (سازمان برنامه، برنامه‌های عمرانی). این خطمشی اتخاذ شد که بازار بزرگی برای مصرف کالاهای صنعتی در کشور ایجاد شود که به طور عمده متکی بر واردات و درآمدهای نفتی بود. سپس، صنایع جایگزین واردات ایجاد شود تا کالاهایی را که بازارشان در داخل شکل گرفته است تولید و نیاز بازار را برآورده کند. در مرحله بعد، باید صنایعی ایجاد شود که مواد و کالاهای واسطه‌ای را برای صنایع مصرفی ایجاد کند و درنهایت، با تولید ابزار و ماشین‌آلات، ایران در جریان کامل صنعتی شدن قرار گیرد. مراحل اول و دوم یعنی بازار وسیع برای کالاهای وارداتی و تعدادی صنایع مولد کالاهای مصرفی قبل از انقلاب عملیاتی، و برای تولید کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای نیز طرح‌هایی آغاز شد (عظیمی، ۱۳۸۵: ۳۷۱).

تدوین برنامه بر اساس راهبرد مشخص از نقاط مثبت بیشتر برنامه‌های عمرانی قبل از انقلاب است؛ اما عدم تبعیت از راهبرد تعیین‌شده یا اجرای ناقص آن و نیز حرکت بر اساس سیاست‌های صندوق بین‌المللی پول موجب عقیم ماندن و تبعات ناخوشایند شد. اقتصاد تک‌قطبی و نفت‌محور و مسئله وابستگی شدید سیاسی و فنی به غرب موجب شد در انتهای این دوره، اقتصاد ایران در تمام مراحل تولید به خارج و مونتاژکار وابسته و به جامعه‌ای مصرف‌گرا و بازار مصرفی بزرگ برای کالاهای وارداتی تبدیل شود (عظیمی، ۱۳۸۵: ۳۷۰). غفلت از کشاورزی و اجرای نادرست اصلاحات ارضی موجب مهاجرت روستاییان و واردات مواد غذایی شد (جیمز، ۱۳۷۱: ۱۴۵). اولویت رشد اقتصادی بر عدالت توزیعی نیز در آخر این دوره عدم تعادل شدیدی در الگوی توزیع درآمدی ایجاد کرد (عظیمی، ۱۳۸۵: ۲۰۲).

پس از انقلاب اسلامی، به دلیل تحولات عمیق سیاسی و اجتماعی، تغییر حکومت و استقرار چند دولت، جنگ تحمیلی، فرار سرمایه و موانع دیگر، تا انتهای جنگ شرایط لازم برای برنامه‌ریزی توسعه و تدوین برنامه تا سال ۱۳۶۸ فراهم نشد. البته در این دهه، با توجه به فقر گسترده به‌جامانده از سابق، سیاست‌های اقتصادی در جهت فقرزدایی، توزیع متعادل‌تر درآمد و توجه به مسئله تولید سرانه وضع می‌شد. در ادامه و با تشدید جنگ و کاهش درآمدهای ارزی، رکود تولید و نیز تورم، دولت عملاً به سیاست‌های موضعی و روزمره روی آورد و راهبرد مشخصی را برای توسعه اقتصادی دنبال نکرد (همان: ۲۰۵).

برنامه اول توسعه (۱۳۷۲ ـ ۱۳۶۸)

برنامه اول متأثر از شرایط جنگ و در راستای بازسازی و نوسازی زیرساخت‌ها و ظرفیت‌های تولیدی تدوین شد. راهبرد توسعه صنعتی با رویکرد جایگزینی واردات برای ایجاد توسعه اقتصادی اعلام شد و در همین راستا، انتقال تکنولوژی و ارتقای علمی و فنی کشور، افزایش تولیدات واسطه‌ای و سرمایه‌ای با

تأکید بر نهاده‌های کشاورزی، صنایع معدنی و سنگین و کالاهای موردنیاز جامعه در جهت جایگزینی واردات هدف قرار گرفت و بر افزایش صادرات غیرنفتی تأکید شد. همچنین رشد جمعیت مانع توسعه کشور شناخته و کاهش نرخ باروری به‌عنوان راهبرد درازمدت با جدیت پیگیری شد (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۷۶: ۳۱).

به‌رغم تصویب برنامه اول، دلایلی نظیر رکود، نیاز کشور به نوسازی و توسعه اقتصادی و موفقیت نسبی بعضی کشورها در خصوصی‌سازی و آزادسازی، دولت وقت را ترغیب کرد تا برنامه پیشنهادی بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول را بپذیرد و با اجرای برنامه تعدیل ساختاری، در جهت تحول در اقتصاد و افزایش رشد اقتصادی گام بردارد (مصلی‌نژاد، ۱۳۸۴: ۳۸). در سال ۱۳۶۹ در گزارشی سرّی که سازمان برنامه‌وبودجه با عنوان «برنامه تعدیل اقتصادی» منتشر کرد، در باب خط‌مشی‌ها آمده است:

> باید به‌سوی نرخ تعادلی ارز و ایجاد مکانیسم این تعادل حرکت کرد. ... هر نوع سیاست حمایتی باید حداقل تداخل را با بخش تولید داشته باشد تا این بخش بتواند مستقلاً و صرفاً بر اساس مکانیسم‌های خودکار و درون‌زا فعالیت کند. ... سیاست کلی جدید دولت مبتنی بر کاهش دخالت‌ها و کنترل‌های برون‌زا بر اقتصاد و فعال نمودن مکانیسم‌های خودکار و درون‌زاست. ... مکانیسم بازار و ایجاد شرایط رقابتی تمام کنترل‌های لازم را در جهت حفظ منافع مصرف‌کننده و تخصیص بهینه منابع فراهم کرده و مراقبت‌های لازم را به طور خودکار به عمل می‌آورد. ... در فرایند آزادسازی فعالیت‌های اقتصادی و ایجاد فضای رقابتی ضرورتی برای کنترل قیمت‌ها وجود ندارد مگر در مواردی که مکانیسم بازار موجب انحصار گردد. ... شیوه حمایتی سنتی از مصرف‌کننده به گونه‌ای تغییر نماید که علامت‌های اقتصادی یک نظام آزاد تعادلی در هدایت فعالیت‌های اقتصادی از قدرت اثرگذاری عقیم نگردد (مؤمنی، ۱۳۸۶: ۲۳۲).

وزیر وقت اقتصاد و دارایی خصوصی‌سازی را نوعی فعالیت تکمیلی در مجموعه برنامه تعدیل اقتصادی دانست و آن را در جهت مقررات‌زدایی برای ایجاد تحرک اقتصادی در راستای استفاده مؤثرتر از منابع عنوان کرد (روزنامه‌های کثیرالانتشار، ۱۳۷۲/۲/۱۹).

وجود دو دیدگاه فکری موجب دوگانگی در تدوین سیاست‌ها، راهبردها و نیز نقش دولت شده بود: درحالی‌که در قانون برنامه به راهبرد جایگزینی واردات در برخی کالاها تا مرز خودکفایی تصریح شده بود، برنامه تعدیل مکانیسم قیمت‌ها را عامل تعیین‌کننده تخصیص منابع می‌دانست و این سیاست بر تجارت خارجی نیز حاکم بود. از یک سو، دولت به سمت تکمیل و گسترش سرمایه‌گذاری در برخی فعالیت‌های اقتصادی سوق داده می‌شود و از آن سو، بر کاهش تصدیگری دولت و خصوصی‌سازی تصریح می‌شود.

دسته‌ای از سیاست‌ها بر محور راهبرد جایگزینی واردات و دسته‌ای دیگر بر محور راهبرد توسعه صادرات قرار دارند (غلامی‌نتاج و عظیمی، ۱۳۸۸: ۱۹۸). ماهیت سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی اولویت رشد اقتصادی بر عدالت توزیعی است. دیدگاه غالب بر این بود که آثار مثبت رفاهی برنامه تعدیل فشارهای وارده بر اقشار کم‌درآمد و میزان حمایت ازدست‌رفته را جبران خواهد کرد. ازاین‌رو، سیاست‌های موردنظر طرفداران بازار مقبول واقع و وجه مسلط اجرایی راهبرد آزادسازی واردات و تشویق به صادرات شد.

برنامه دوم توسعه (۱۳۷۸ ـ ۱۳۷۴)

برنامه دوم به‌دنبال بحران بدهی‌ها، کسری تراز پرداخت‌ها و تورم ناشی از برنامه تعدیل تدوین شد. توسعه پایدار با محوریت بخش کشاورزی به‌عنوان یکی از اهداف کلان برنامه اعلام شد. تبصره ۲۱ و ۲۴ قانون برنامه دولت و مجلس را موظف به تنظیم نرخ تعرفه و سود بازرگانی در جهت حمایت از تولیدات داخلی تا رسیدن به خودکفایی، رشد اقتصادی و ایجاد زمینه برای توسعه صادرات می‌کند که ممکن است تلویحاً گذار از راهبرد جایگزینی واردات به راهبرد توسعه صادرات تلقی شود. سیاست‌های زیادی در کنار هم چیده شده بود که ارتباط بین آنها در تحقق اهداف مشخص نبود و برنامه در ارائه راهبرد معیّن ابهام داشت (دفتر مطالعات برنامه‌وبودجه، ۱۳۸۹: ۷).

رد پای سیاست تعدیلی در جهت‌گیری‌های این برنامه در خصوصی‌سازی، آزادسازی قیمت‌ها و کاهش تعرفه‌ها قابل مشاهده است، که نشان از ادامه گرایش برنامه‌ریزان به سمت اصلاحات ساختاری و دولت حداقلی دارد. در پیوست لایحه برنامه آمده است: «سیاست ثبات اقتصادی دستاوردهای برنامه اول و ادامه خط‌مشی‌های تعدیل اقتصادی را حفظ و تثبیت خواهد نمود» (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۷۲: ۲). تبصره ۳۱ و ۴۱ قانون برنامه به خصوصی‌سازی اشاره دارد و در بند ۴ ـ ۲ سیاست‌های کلی به‌صراحت بر «بازنگری مستمر و برقراری تعرفه‌های مناسب گمرکی با توجه به سیاست تعدیل اقتصادی» تأکید می‌شود (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۷۴: ۴۲). رویکرد مسلط در این برنامه در زمینه تجارت خارجی همانند برنامه اول، رویکردی نئوکلاسیکی بوده و بر اساس قانون مزیت نسبی کشور در سطح داخلی و بین‌المللی و رقابت با تولیدکنندگان خارجی تنظیم شده است (غلامی‌نتاج و عظیمی، ۱۳۸۸: ۲۱۲). ازاین‌رو، مشخص نبود موتور پیشران توسعه اقتصادی در این برنامه، انقلاب بخش کشاورزی است یا توسعه صنعتی یا ادامه برنامه تعدیل.

برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳ ـ ۱۳۷۹)

برنامه سوم به‌دنبال اهدافی نظیر رشد پایدار اقتصادی، خصوصی‌سازی و کاهش تصدیگری دولت، هدفمندی سیاست‌های حمایتی و جهش صادرات غیرنفتی بود (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۷۸: ۱).

اولویت‌ها مشخص و راهبرد و خط‌مشی کلی نیز ارائه نشد (دفتر مطالعات برنامه‌وبودجه، ۱۳۸۹: ۷). بعضی از اهداف و شواهد درون برنامه نشان می‌دهد گرایش غالب به سمت دولت حداقلی بود و در این برهه نیز دولت عملاً سیاست تعدیل را با قوت ادامه داد. درحالی‌که فصول «آب و کشاورزی» و «صنعت، معدن و بازرگانی» تنها سیزده ماده را دربرمی‌گیرد، فصل سوم (واگذاری سهام و مدیریت شرکت‌های دولتی) بیشترین حجم احکام را به خود اختصاص داده است که سمت‌وسوی برنامه را نشان می‌دهد. برای نمونه، مواد ۲، ۴ و مواد ۹ تا ۲۷ برنامه بر خصوصی‌سازی و واگذاری‌های گسترده، ماده ۳ بر تعدیل نیروی انسانی بخش دولتی، ماده ۳۵ بر آزادسازی و مقررات‌زدایی و ماده ۹۸ بر تجویز تأسیس بانک‌های غیردولتی دلالت می‌کند. سال ۱۳۷۸ بانک مرکزیِ دولت وقت با کمک سازمان برنامه‌وبودجه پیرو تفاهم با صندوق بین‌المللی پول، پیشنهادهای این صندوق را در رهنمودهای قانون برنامه سوم و در تبصره‌های بودجه سال ۱۳۷۸ و مصوبات دولت گنجانید. نظام قیمتی و ارزی مبتنی بر بازار، ضرورت حذف یارانه‌های ضمنی و کنترل‌های قیمتی، اجازه فعالیت مؤسسات اعتباری خصوصی، استقلال بیشتر بانک‌ها و رفع محدودیت واردات از مهم‌ترین بندهای این تفاهم‌نامه بود. توسعه اقتصاد رقابتی از طریق حرکت به سمت آزادسازی قیمتی و تجاری با رویکرد برون‌گرا و تأکید بر جهش صادراتی با جدیت بیشتری دنبال شد. در جدولی که در ادامه می‌آید برای نمونه بعضی پیشنهادهای صندوق بین‌المللی پول و مواد ناظر به آن در متن قانون مصوب یا مصوبه هیئت دولت با یکدیگر مقایسه شده است (نمازی، ۱۳۹۹: ۶).

برنامه اقتصادی دولت	برنامه تفاهم‌شده با صندوق بین‌المللی پول
بند ۱۱۸ رهنمودهای مصوّب: دخالت دولت در قیمت‌گذاری کالاها و خدمات به کالاها و خدمات اساسی، انحصاری و دارو محدود خواهد بود. ... قیمت سایر کالاها و خدمات توسط مکانیسم بازار تعیین خواهد شد.	بند ۷ برنامه موردتفاهم: دخالت دولت در قیمت‌گذاری کالاهای اساسی و دارو در سطح هفده گروه کالا و خدمات محدود خواهد بود. ... لازم است که این مداخله با تدوین برنامه حمایت از اقشار آسیب‌پذیر در طول برنامه سوم به‌تدریج کاهش یابد تا مکانیسم بازار تعیین‌کننده قیمت گردد. در مورد سایر کالاها و خدمات قیمت‌ها در چارچوب مکانیسم بازار تعیین خواهد شد.
بندهای ۱۰۵ و ۱۳۸ رهنمودهای مصوّب: تعداد نرخ‌های ارز کاهش می‌یابد و مکانیسم تنظیم نرخ ارز صادرات غیرنفتی به گونه‌ای خواهد بود که مشوق صادرات غیرنفتی باشد.	بند ۱۱ موردتفاهم: نظام تعیین نرخ ارز و معامله ارز واریزنامه در بازار بورس تهران به گونه‌ای اصلاح خواهد شد تا ضمن حذف صف فعلی متقاضیان خرید ارز واریزنامه، مکانیسم بازار بر تعیین نرخ حاکم شود.

برنامه اقتصادی دولت	برنامه تفاهم‌شده با صندوق بین‌المللی پول
بندهای ۱۲۸ و ۱۴۴ رهنمودهای مصوّب: سیاست‌های تجاری فعال در جهت حذف معافیت‌ها و انحصارات، حذف موانع غیرتعرفه‌ای و کاهش تعدد نرخ‌های تعرفه طراحی می‌شود.	بند ۱۳ موردتفاهم: نظام بازرگانی خارجی با انتشار لیست کالاهای غیرقابل‌ورود به جای انتشار لیست کالاهای قابل‌ورود متحول خواهد شد. نظام نرخ‌های تعرفه ساده گردیده و ساختار تعرفه منطقی خواهد شد و تدریجاً فهرست کالاهای غیرمجاز وارداتی کاهش می‌یابد.

در راستای اجرای سیاست خصوصی‌سازی صندوق بین‌المللی پول، دولت در قالب ماده ۳۵ قانون بودجه سال ۱۳۷۸ ملزم شد عملکرد نهایی شرکت‌های دولتی را با هدف انحلال، واگذاری یا تجدید ساختار ارزیابی کند و نیز مصمم شد به منظور تضمین فرایند منظم خصوصی‌سازی، از بانک جهانی درخواست کمک فنی کند (همان). وضعیت مساعد درآمدهای ارزی، مقررات‌زدایی گسترده و رفع ممنوعیت‌های غیرتعرفه‌ای ناشی از سیاست تعدیل، به‌رغم افزایش نسبی در سرمایه‌گذاری خارجی و رشد اقتصادی، موجب آزاد شدن واردات بسیاری از کالاها به‌ویژه مواد اولیه و واسطه‌ای شد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۴: ۱۳۷).

برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸ ـ ۱۳۸۴)

رشد مستمر و پایدار، توسعه مبتنی بر دانایی جهانی، رقابت‌پذیری اقتصادی، تعامل فعال با اقتصاد جهانی، ارتقای کیفیت سطح زندگی و عدالت اجتماعی از اهداف عمده این برنامه بود (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۸۳: ۳). ماده ۲۱ قانون برنامه دولت را موظف به تهیه و اجرای راهبرد توسعه صنعتی با محوریت توسعه رقابت‌پذیری مبتنی بر توسعه فناوری می‌کند و نیز برنامه بر خط آمایش سرزمینی مشی کرده است (فصل ششم برنامه). با وجود این، این برنامه مجموعه‌ای از قواعد کلی و ایدئال‌های بعضاً ناسازگار یا متضاد در حوزه‌های مختلف بود که به‌صورت ناهمگن در کنار هم قرار گرفت و نیازمند تئوری و راهبرد روشنی بود تا بتواند مسیر حرکت را به‌درستی نشان دهد (غلامی‌نتاج و عظیمی، ۱۳۸۸: ۲۳۰).

بااینکه دولت در برنامه چهارم نقش پررنگ‌تری در بخش‌های مختلف اقتصاد، حمایت از بازار و هماهنگ‌سازی اقتصادی ایفا می‌کند (مانند مواد ۲۱، ۳۹، ۷۶ و ۱۵۵)، شواهد حکایت از آن دارد که برنامه از ادامه روش بسط رقابت، حاکمیت مکانیسم بازار و خصوصی‌سازی خالی نبوده است. در ماده ۶ به منظور تداوم برنامه خصوصی‌سازی و توانمندسازی بخش غیردولتی، به دولت اجازه مقررات‌زدایی و واگذاری مدیریت و مالکیت می‌دهد. بند ج ماده ۳۹ قیمت‌گذاری را به کالاها و خدمات عمومی و انحصاری و کالاهای اساسی محدود می‌کند.

برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴ ـ ۱۳۹۰)

تثبیت مبانی رشد اقتصادی و رفاه اجتماعی، هدفمندی یارانه‌ها، سامان‌دهی و گسترش بازارهای مالی، توسعه صادرات غیرنفتی و خوداتکایی و خودکفایی در کالاهای اساسی را می‌توان از اهداف عمده برنامه پنجم برشمرد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۶: ۶ ـ ۲). در این برنامه سعی شد توسعه توأم با عدالت اجتماعی و متناسب با الگوی اسلامی‌ایرانی جایگزین الگوی غربی شود. ماده ۱۵۰ برنامه وزارت صنایع و معادن را موظف به تدوین راهبرد توسعه صنعتی و معدنی در محورهای تعیین‌شده کرد. در موادی مانند ۱۵۶، ۱۵۷ و ۱۹۷ نقش حمایتی برای دولت در جهت توسعه صنایع الکترونیک، صنایع انرژی‌بر معدنی و صنایع میانی پتروشیمی و گسترش زنجیره ارزش صادراتی آن لحاظ شده است. در ماده ۱۹۴ نیز توسعه روستایی هدف‌گذاری شد. هدف‌گذاریِ خوداتکایی در تولید و خودکفایی در کالاهای اساسی (همان: ۵) ممکن است اشاره تلویحی به رویکرد جایگزینی واردات در کنار توسعه صادرات غیرنفتی باشد؛ ولی احکام و سیاست‌های برنامه درمجموع راهبرد واحد و مشخصی را نشان نمی‌دهد.

ماده ۶۵ به کاهش نیروی انسانی و کوچک‌سازی دولت و مواد ۶۱، ۱۲۷، ۱۶۱ و ۱۶۴ به واگذاری به بخش غیردولتی می‌پردازند. درباره سیاست‌های ارزی و قیمتی و تعرفه‌های وارداتی احکام خاصی در برنامه دیده نمی‌شود. ازاین‌رو، رد پای تعدیل ساختاری و سیاست‌های آزادسازی در این برنامه کم‌رنگ‌تر شده و دولت نقش حمایتی و فعال‌تری را ایفا کرده است.

برنامه ششم توسعه (۱۴۰۰ ـ ۱۳۹۶)

برنامه ششم اهداف عمده‌ای نظیر رشد اقتصادی شتابان، پایدار و فراگیر، گسترش اقتصاد دانش‌بنیان، تقویت رقابت‌پذیری و شفاف‌سازی اقتصادی، بهبود محیط کسب‌وکار، سرمایه‌گذاری با اولویت در بخش‌های معادن، نفت و گاز و تکمیل زنجیره ارزش تولید میانی و پایین‌دستی صنایع را دنبال می‌کرد (سازمان برنامه‌وبودجه، ۱۳۹۳: ۳ ـ ۲). احکام برنامه ششم در مواد زیادی مانند ۲، ۸، ۲۷، ۳۱، ۳۳، ۳۵، ۴۱ و ۴۲ مبتنی بر سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی در جهت اقتصاد دانش‌بنیان، تقویت دیپلماسی اقتصادی، خودکفایی در محصولات اساسی، حمایت هدفمند از صنایع اولویت‌دار، تحول ساختاری و فرهنگ جهادی تنظیم شده است. مواد ۱۰، ۲۱ و ۹۲ برنامه به خصوصی‌سازی و کاهش تصدیگری دولت اشاره دارد. در این برنامه نیز یک سری سیاست‌ها و تدابیر در کنار هم چیده شده‌اند، بدون آنکه ارتباط آنها با یکدیگر و با برنامه‌های پنج‌گانه سابق به طور منسجم روشن باشد. لذا راهبرد و خط‌مشی ثابت و روشنی برای توسعه اقتصادی دیده نمی‌شود و اقتصاد مقاومتی نیز به‌عنوان یکی از محورهای اصلی برنامه، که در

ذات خود درون‌گرایی و برون‌نگری را دارد و می‌تواند در شرایط تحریمی نقش راهبردی برای توسعه ایفا کند، تا حد زیادی دستخوش کم‌توجهی و سیاست نگاه به بیرون دولت شد.

بررسی و آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه از زاویه راهبردهای توسعه اقتصادی

مستندات و شواهدی که از مواد و محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب ذکر شد حکایت از دو آسیب جدی از زاویه راهبردها می‌کند: یکی فقدان یک راهبرد کلان و منسجم برای توسعه اقتصادی کشور و دیگری سایه‌افکنی سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی صندوق بین‌المللی پول بر سر اغلب برنامه‌ها.

ارزیابی نظری و تطبیقی برنامه‌های توسعه نشان می‌دهد نظام برنامه‌ریزی کشور در تدوین راهبرد و خط‌مشی برای توسعه اقتصادی دچار ضعف تئوریک است. در مواقعی بدون راهبرد کلان اقدام به تدوین برنامه کرده یا راهبردهای تعیین‌شده با برنامه توسعه پیوند منطقی و انسجام لازم را نداشته است. دوگانگی نظری در بیشتر برنامه‌ها مشهود است که نشانگر خلأ راهبرد واحد و منسجم در طی مسیر توسعه است: رویکرد جایگزینی واردات یا توسعه صادرات؟ کاهش یا افزایش مداخله دولت در اقتصاد؟ خصوصی‌سازی یا گسترش سرمایه‌گذاری دولتی؟ آزادسازی اقتصادی یا سیاست‌های کنترلی؟ رقابت‌پذیری یا عدالت اجتماعی؟ (غلامی‌نتاج و عظیمی، ۱۳۸۸: ۲۳۴) بررسی‌ها نشان می‌دهد برنامه‌های مختلف توسعه فاقد ارتباط روشن محتوایی و ساختاری هستند و مانند حلقه‌های یک زنجیر در کنار هم دیده نمی‌شوند، که نشانگر تدوین برنامه‌ها در فرایندی جزیره‌ای و منتزع از نتایج و آسیب‌های برنامه‌های قبلی و فقدان نگاه کلان راهبردی است (دفتر مطالعات برنامه‌وبودجه، ۱۳۸۹: ۲۷)، درحالی‌که وجود راهبرد و خط‌مشی روشن موجب حفظ رابطه اهداف، سیاست‌ها و اولویت‌ها در داخل برنامه و ارتباط آنها با برنامه‌های قبلی و بعدی می‌شود. هر برنامه باید پلی بین برنامه‌های قبلی و بعدی باشد. مسائل و مشکلات برنامه‌های پیشین در برنامه جدید حل و رفع و مشکلات برنامه‌های آتی بررسی شود (عظیمی، ۱۳۸۵: ۱۵۶).

ضعف راهبردی برنامه‌های توسعه ریشه در مسائل مختلفی دارد. تجربه برنامه‌ریزی توسعه در ایران نشان می‌دهد تعریف و فهم مشترکی از مفهوم توسعه و برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی در کشور وجود ندارد. نگاه غیرمنسجم به مسئله برنامه‌ریزی و عدم اجماع و هم‌گرایی در تدوین و اجرای برنامه‌ها که از عدم تفاهم و اجماع نظری و سیاسی بر سر برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی نشئت می‌گیرد نیز موجب گسستگی و پارگی برنامه‌ها شده است (مخبر، ۱۳۹۴: ۳۰۳). ضعف ارتباط میان عرصه نظر و عمل در برنامه‌های توسعه سبب شده است که در برهه‌هایی شاهد انحراف برنامه‌ها و راهبردهای آن از واقعیات

بیرونی و میدانی باشیم (عرب‌مازار و نورمحمدی، ۱۳۹۵: ۳۳). در بعضی از برنامه‌ها شاهد گسست و ناسازگاری بین احکام برنامه با بودجه سالانه هستیم (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۰: ۲۰)؛ به‌طوری‌که راهبردها و سیاست‌های میان‌مدت در مقام اجرا تحت تأثیر اتفاقات خارج برنامه، تخصیص منابع و تصمیمات موقت و بودجه‌ای قرار گرفته‌اند. این گسست و ابهام در نحوه ارتباط راهبردی برنامه‌های میان‌مدت با اسناد بالادستی نظام نیز قابل مشاهده است (دفتر مطالعات برنامه‌وبودجه، ۱۳۸۹: ۲۱). وقتی تلقی و تعریف روشن و جامعی از توسعه اقتصادی صورت نگیرد، وضع موجود و مطلوب دقیق شناخته نمی‌شود، راهبردها و سایر ملزومات و ترتیبات نهادی به‌صورت کارآمد گزینش نمی‌شود و به‌تبع انتخاب‌ها، اولویت‌ها و تخصیص‌ها با منطق صحیحی انجام نمی‌گیرد.

آسیب مهم دیگرِ اغلب برنامه‌های توسعه پس از انقلاب تأثیرگذاری برنامه پولی و تعدیلی صندوق بین‌المللی پول بر روند اجرای برنامه‌هاست. از سال ۱۳۶۸ که دولت سازندگی در راستای سیاست‌های تنش‌زدایی و ارتباط و تعامل با نمایندگان این صندوق و بانک جهانی دست به اجرای برنامه آزادسازی و تعدیل ساختاری زد تا به امروز این سیاست هیچ‌گاه اقتصاد ایران را رها نکرده است و دولت‌های مختلف در مقام اجرا کم‌وبیش چشم امیدی به آن به‌مثابه یک راهبرد اصلی برای دستیابی به توسعه اقتصادی داشته‌اند. برنامه تعدیل ساختاری یا اصطلاحاً رویکرد اجماع واشنگتنی، ماهیتی غیرمداخله‌گر دارد و دخالت در معیارهای توزیع درآمد توسط بازار را موجب اختلال و ناکارآمدی اقتصاد و بدتر شدن وضعیت فقر می‌داند. در منطق نئولیبرالیستی، محرک‌های اصلی توسعه اقتصادی در آزادسازی اقتصادی، تجارت آزاد و جریان‌های مالی فرامرزی دیده می‌شود که با اصلاحات نهادی در جهت حکمرانی خوب پشتیبانی می‌شود. از دیدگاه آنها کشورهای درحال‌توسعه از انحرافات بازاری متعددی رنج می‌برند. لذا آزاد شدن دست‌های نامرئی بازارها می‌تواند باعث رشد و توسعه شود (Priewe, 2016: 5).

اما تجربیات جهانی حکایت از شکست و ناکارآمدی سیاست‌های آزادسازی و شوک‌درمانی صندوق بین‌المللی پول دارد. برنامه تعدیل ابتدا از آمریکای لاتین شروع شد و تغییر مدیریت اقتصاد از دولت به بازار را دنبال کرد. شیلی در ۱۹۷۳ تا ۱۹۸۳ متأثر از آموزه‌های پولی مکتب شیکاگو، برنامه تثبیت اقتصادی را بر اساس راهبرد پولی و به‌عنوان مرحله اولِ راهبرد بلندمدت توسعه اقتصادی به اجرا درآورد. برنامه‌های وسیعی نظیر خصوصی‌سازی، کاهش مخارج عمومی دولت، کاهش مالیات بر ثروت و درآمدهای سرمایه‌ای و افزایش مالیات بر ارزش افزوده، آزادسازی قیمت‌ها و نرخ بهره و آزادسازی تجاری و تعرفه‌ای اعمال شد. نتیجه این شد که سطح قیمت‌ها، نرخ بیکاری و نیز نابرابری در توزیع درآمد افزایش یافت. اقتصاد بر لبه پرتگاه ایستاد و دولت ناگزیر شد راهبرد پولی را رها و در بازار و نظام

بانکی دخالت کند. آرژانتین نیز از سال ۱۹۷۶ روش و سرنوشت مشابهی را تجربه کرد (تودارو، ۱۳۸۹: ۲۲۵). تجربه این کشورها نشان می‌دهد که مفروضات راهبرد پولی به حدی غیرواقعی است که نمی‌توان آن را به‌عنوان راهنمای سیاسی مفید و بدون عارضه به کار گرفت (گریفین، ۱۳۷۵: ۸۶).

استیگلیتز، برنده جایزه نوبل، که مسئولیت نظارت بر اجرای دستورالعمل‌های صندوق بین‌المللی پول را به عهده داشته، اذعان می‌کند سیاست‌های صندوق مبتنی بر این فرض قدیمی است که بازارها به‌خودی‌خود نتایج کارآمدی را حاصل می‌کند و دولت نباید دخالت کند. خود صندوق هم معترف است که آزادسازی بازارهای مالی و سرمایه، رفع موانع تجاری و حذف مداخله دولت تأثیر زیادی در ایجاد بحران‌های مالی جهانی در دهه ۱۹۹۰ داشته است (استیگلیتز، ۱۳۸۳: ۱۸ و ۸۵). با تضعیف ارزش پول و کاهش تعرفه‌ها، اقتصادی که صنایع نوزاد و زیرساخت‌های ضعیفی دارد، یا باید راه افزایش صادرات و حضور رقابتی در بازارهای جهانی را بپیماید، که راه بسیار سختی در پیش دارد یا اینکه راه واردات و تعطیلی صنایع داخلی و رکود را در پیش گیرد، که ناگزیر به این سمت کشیده خواهد شد. کشوری مثل کره جنوبی که توصیه‌ها و سیاست‌های صندوق بین‌المللی پول را کامل اجرا نکرد، با اعمال نوعی مداخله دولتی هوشمند رشد بالاتر و اقتصاد باثبات‌تری را تجربه کرده است (همان: ۱۳۹ و ۲۹۹).

نکته دیگر آنکه یکی از اهداف مطلوب همه برنامه‌ها عدالت بوده و وظیفه راهبرد رساندن وضعیت موجود به این مطلوب است. این در حالی است که گفتمان تعدیل و آزادسازی از نظر هستی‌شناختی با عدالت ضدیت دارد و رشد اقتصادی را بر عدالت توزیعی مقدّم می‌دارد. این دیدگاه که از نظریه نشت اقتصادی و سرازیر شدن ثروت به پایین و بهره‌مند شدن همگان نشئت می‌گیرد (هانتینگتون، ۱۳۷۲: ۱۷) بر این باور است که آثار مثبت رفاهی برنامه تعدیل فشارهای وارده بر اقشار کم‌درآمد و میزان حمایت ازدست‌رفته را جبران خواهد کرد. اما تجربه نشان می‌دهد هرچه نرخ رشد زیادتر شده، توزیع درآمد به نفع صاحبان ثروت نابرابرتر شده است (قره‌باغیان، ۱۳۷۰: ۲۵).

بر این اساس، حاکمیت چند دهه سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی بر اقتصاد کشور و فرایند توسعه آثار مخرب و معضلات مزمنی را بر جای گذاشته است. به‌رغم اینکه در بعضی از اهداف، احکام و راهبردهای برنامه‌های توسعه به جایگزینی واردات، لزوم حمایت از صنایع و تولیدات داخلی، تقویت ارزش پول و پرهیز از خام‌فروشی تصریح شده، راهبرد نوشته یا نانوشته تعدیل در طول اجرای برنامه‌ها، اقتصاد را به سمتی خلاف هدایت کرده است. از همان آغاز اجرای این سیاست بعضی از ابزارهایی که در خدمت توزیع عادلانه کالاها و خدمات و تحقق عدالت بود دگرگون شد. الگوی غربی توسعه اقتصادی موجب شد که در عمل، توجه به عدالت اجتماعی در رتبه بعد از رشد اقتصادی و افزایش درآمد و ثروت قرار گیرد و

اقشار کم‌درآمد جامعه زیر چرخ توسعه باشند. قیمت کالاها و خدمات دستخوش تغییرات زیادی شد، نرخ ارز افزایش یافت، کنترل بر بخش‌های غیردولتی کاهش یافت، رشد اقتصادی نزولی شد و به دلیل ضعف زیرساخت‌های نهادی، سیاست خصوصی‌سازی بر شدت ناکارایی‌ها افزود و نهاد مالکیت را دچار خدشه و تزلزل کرد.

جدول راهبردهای توسعه اقتصادی در برنامه‌های توسعه پس از انقلاب

برنامه‌های توسعه	راهبرد مصرّح برنامه	راهبرد یا جهت‌گیری حاکم
برنامه اول	صنعتی شدن با رویکرد جایگزینی واردات	برنامه تعدیل و آزادسازی اقتصادی
برنامه دوم	نامشخص	جهت‌گیری تعدیلی
برنامه سوم	نامشخص	برنامه تعدیل و آزادسازی اقتصادی
برنامه چهارم	نامشخص	جهت‌گیری تعدیلی
برنامه پنجم	نامشخص	نامشخص
برنامه ششم	نامشخص	جهت‌گیری تعدیلی

دلالت‌هایی برای برنامه‌های آتی توسعه

تجربه برنامه‌های توسعه و رویکرد جاری کشور نشان می‌دهد تحولات نهادی با رویکرد اسلامی در حوزه‌های فرهنگ‌سازی اقتصادی، اصلاح ساختار نهاد مالکیت و نیز سازوکارهای عدالت توزیعی مورد توجه جدی قرار نگرفته و سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی آنها را تضعیف کرده است. این سیاست‌ها کارایی و اثرگذاری عناصر کلیدی پیشرفت اسلامی یعنی دولت، مردم، عدالت، معنویت و حقوق مالکیت را متأثر از خود کرده است. با توجه به این، می‌توان دلالت‌ها و راه‌های برون‌رفتی از وضعیت موجود برای برنامه‌های توسعه آتی داشت:

ـ نهادهای فرهنگ‌ساز مکلف شوند حرکت در جهت پیشرفت اسلامی را به گفتمان رسمی جامعه بدل و در این زمینه فضاسازی کنند. آموزش‌وپرورش موظف است برنامه تربیت اقتصادی اسلامی را برای سنین مختلف آموزشی تدوین و کتاب‌های درسی را بر اساس آن بازنگری کند. رسانه ملی نیز باید موظف شود سالانه درصد معینی از برنامه‌های تولیدی خود را به تربیت انسان توحیدی و ارزش‌مدار و ترویج فرهنگ مناسب پیشرفت اسلامی اختصاص دهد؛

ـ سیاست‌هایی مانند سیاست‌های ارزی و پولی، خلق پول بانکی و خصوصی‌سازی که اجرای آن با تبعات تضییع حقوق مالکیت همراه است باید پیوست تضمین حقوق مالکیت داشته باشد. این پیوست باید از پشتوانه ضمانت اجرایی و حقوقی برخوردار باشد؛

ـ وزارت اقتصاد با همکاری نهادهای فقهی و حقوقی موظف به طراحی و استقرار کامل نظام جامع حقوق مالکیت مادی، معنوی، ملی و بین‌المللی شود. این برنامه می‌تواند نهاد مالکیت را تقویت، الگوی توزیع درآمد را اصلاح و از فعالیت‌های غیرمولّد جذابیت‌زدایی کند و نیز امنیت سرمایه‌گذاری خارجی را تأمین کند؛

ـ قوانین مغفول در زمینه حقوق مالکیت و مالکیت‌های سه‌گانه مانند قانون «نحوه واگذاری و احیای اراضی در حکومت جمهوری اسلامی ایران» مصوب ۱۳۵۸/۶/۲۵ به اجرا گذاشته شود؛

ـ برنامه تعدیل ساختاری که با تعدّی به مالکیت‌های دولتی و عمومی و کاهش ارزش پول، نهاد مالکیت را تهدید و تضعیف می‌کند، باید از سپهر برنامه‌های توسعه اقتصادی پاک شود؛

ـ دولت نباید به بهانه مولّدسازی در دام خصوصی‌سازی‌های بی‌ضابطه و خلاف اصول اسلامی گرفتار شود. راهکار خلق ارزش و افزایش بهره‌وری برای املاک و دارایی‌های ثابت و غیرمنقولِ دولت لزوماً خصوصی‌سازی گسترده نیست. در خصوصی‌سازی انتقال دارایی مطرح است، اما مولّدسازی با حفظ اصل دارایی و تفکیک مالکیت و مدیریت ممکن است. واگذاری و تملیک دارایی‌های دولت، دولت را ضعیف و در واکنش به تحریم‌ها ناتوان می‌سازد. مضاف بر اینکه ابزارهای حاکمیتی و اهرم بازتوزیعی دولت (با پشتوانه استفاده از مالکیت و درآمدهای دولتی) نیز تضعیف می‌شود؛

ـ سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و مصوبات نهادهای اجرایی و تقنینی باید پیوست عدالت داشته باشد. از لحظه شکل‌گیری ایده و تصمیم تا مرحله تقنین و اجرا، عدالت باید در تمام فرایند جریان داشته باشد. نظام اداری، سیاسی و سیاستی باید همواره از منظر عدالت به تصمیمات و اقدامات بنگرند. این امر مستلزم آن است که در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاریِ ناظر به توزیع ثروت به درآمد و منافع حاصل از رشد، شبکه قوانین و اسناد مرتبط و بالادستی توجه شود و از نگاه جزیره‌ای دور باشد. این پیوست باید از پشتوانه ضمانت اجرایی و حقوقی نیز برخوردار باشد؛

ـ آموزش‌وپرورش و رسانه ملی موظف‌اند در قالب متون آموزشی و برنامه‌های رسانه‌ای، در جهت تقویت بخش اجتماعی اقتصاد و مشارکت‌های جهادی مردمی و ارتقای سرمایه اجتماعی فعالیت مستمر داشته باشند؛

ـ با پاک‌سازی رد پای سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی از برنامه‌های توسعه، عدالت و ابزارهای اسلامی آن باید نگاه اصیل به خود بگیرد. دولت به بهانه کوچک‌سازی و چابک‌سازی نباید نقش تأمینی و توازنی و وظیفه نظارتی و دخالتی خود را از دست دهد. سیاست یارانه‌زدایی یا یارانه تورمی خودتخریبگر باید جای خود را به نگاه مثبت به یارانه‌های حمایتی از معیشت و تولید دهد. مردم نیز باید از مسئولیت‌های اجتماعی خود در تکافل همگانی آگاه شوند.

نتیجه

پس از انقلاب اسلامی، به‌رغم تحمیل جنگ و فشارهای سیاسی و اقتصادی و تحریم‌های بی‌سابقه و نیز وجود بقایای تفکرات لیبرال و غرب‌گرا، ایران پیشرفت‌های چشمگیری در حوزه‌های صنعت، کشاورزی و خدمات در زمینه تولید، اشتغال، زیرساخت‌ها، فناوری و خودکفایی یا خوداتکایی در کالاهای اساسی و استراتژیک به دست آورده است؛ اما تا نقطه مطلوب و دستیابی به توسعه اقتصادی توأم با رفاه و عدالت مسیر زیادی در پیش دارد که از نارسایی و ناکارآمدی نسبی برنامه‌های توسعه در دستیابی به اهداف عالی تعیین‌شده نشئت می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین علل این نارسایی نبود تعریف روشن و فهم مشترک از مفهوم توسعه اقتصادی و فقدان یک ریل واحد و خط‌مشی کلان است. دوگانگی نظری در برنامه‌ها، فقدان پیوند منطقی راهبردهای تعیین‌شده با برنامه توسعه، ضعف در انطباق راهبردی میان سیاست‌های برنامه و واقعیت‌ها، گسست بین احکام برنامه با بودجه سالانه و عدم تناسب برنامه‌ها با اقتضائات و فرهنگ بومی همگی حکایت از آن دارد که برنامه‌های توسعه از ناحیه تدوین راهبرد و خط‌مشی کلان در زمینه توسعه اقتصادی دچار ضعف تئوریک است و راهبرد روشن و مشخصی را برای رسیدن به توسعه و پیشرفت اقتصادی طی نکرده است.

شکاف طبقاتی و فقر گسترده به‌جامانده از رژیم پهلوی و جنگ تحمیلی اقتضا می‌کرد کشور در سال‌های آغازین انقلاب به سمت سیاست فقرزدایی و عدالت توزیعی پیش رود. پس از جنگ، جهت‌گیری برنامه اول معطوف به راهبرد جایگزینی واردات با حمایت از صنایع داخلی و کاهش وابستگی به نفت و با نگاهی به صادرات غیرنفتی بود؛ ولی در عمل، وجه مسلط آنچه اجرا شد، سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی بود. برنامه دوم گرچه از فقدان راهبردی معیّن رنج می‌برد، در عمل، همان سیاست تعدیل اقتصادی تا حدود زیادی بر جهت‌گیری‌های آن در بخش بودجه، قیمت‌ها، سیاست‌های پولی و مکانیسم بازار حاکم بود. برنامه سوم نیز رویکردی برون‌گرا با تأکید بر جهش صادراتی را اتخاذ کرد و پیشنهادهای صندوق بین‌المللی پول در زمینه توسعه اقتصاد رقابتی و حرکت به سمت آزادسازی تجاری و قیمتی و حاکمیت مکانیسم بازار را در دستور کار قرار داد. برنامه‌های چهارم تا ششم گرچه تثبیت مبانی رشد اقتصادی، رفاه اجتماعی و مقاوم‌سازی اقتصاد را به‌عنوان اهداف راهبردی در دستور کار داشتند و به‌صراحت از سیاست‌های صندوق بین‌المللی پول سخن به میان نیامده، در عمل، رد پای سیاست‌های تعدیل و آزادسازی ولو کم‌رنگ‌تر در آنها دیده شده است. درحقیقت، گرچه در مفاد شش برنامه توسعه از راهبردها و سیاست‌هایی چون بازتوزیع درآمد، رویکرد جایگزینی واردات و مقاوم‌سازی و درون‌زایی اقتصاد استفاده شده، در مقام اجرا، روح حاکم بر اغلب برنامه‌ها و راهبرد کلان نوشته یا نانوشته آن برای توسعه اقتصادی، سیاست‌های لیبرالی صندوق بین‌المللی پول و شوک‌درمانی بوده، که تا به امروز اقتصاد ایران را

در سیطره خود گرفته است. متأسفانه، از تفکرات نئولیبرالی در رها کردن قیمت‌ها و نظارت‌های ارزی، یارانه‌زدایی، خصوصی‌سازی گسترده و فروش دارایی‌های دولتی، در دولت‌های مختلف با شدت و ضعف پیروی شده است. بعد از انقلاب، برنامه آزادسازی و شوک‌درمانی اقتصادی به موازات برنامه اول توسعه کلید خورد و تا به امروز، شاکله اقتصاد ما هنوز از آن رهایی پیدا نکرده است. نتیجه این راهبرد و ریل غلط، تورم مزمن و افسارگسیخته، افزایش شکاف طبقاتی، خصوصی‌سازی بدون ضابطه و نظارت، ایجاد نهادهای رانتی مانند بانک‌های خصوصی و دست‌کاری متغیرهای قیمتی اساسی مثل نرخ ارز و قیمت حامل‌های انرژی بوده است، بدون آنکه توجه کافی به توانمندسازی فعالان اقتصادی و اصلاحات ساختاری در حوزه‌های بانکی و مالی و نیز مالیات و بودجه متناسب با فرهنگ دینی و بومی ما صورت گیرد. در جایی هم که برخلاف سیاست یارانه‌زدایی عمل کردیم، به جای تعریف یارانه‌های موضوعی با منشأ درآمد مالیاتی، دچار پرداخت یارانه‌های تورمی خودتخریبگر شده‌ایم که از محل گران‌سازی کالاهای اساسی و نهاده‌های تولید تأمین می‌شود. ساخت بمب نقدینگی از خسارت‌های دیگر این سیاست‌ها به‌ویژه سیستم خلق پول بانک‌های خصوصی بوده که در طول اجرای برنامه‌های توسعه، رشد چندین‌برابری کرده و سالیان متمادی است که اخلاق را از رفتارهای اقتصادی جدا و با ایجاد سوداگری، فعالیت‌های غیرمولد، نابرابری‌های درآمدی و شکاف طبقاتی، اقتصاد را از مسیر توسعه منحرف کرده است، درحالی‌که سیاست‌های تعدیلی و فریدمنی قرار بود ره‌آورد توسعه اقتصادی را به ارمغان آورد.

راهکار برون‌رفت از این وضعیت تغییر ریل برنامه‌ها و فرایند توسعه کشور از سیاست‌های تعدیلی و لیبرالی به سمت تربیت انسانِ مناسبِ پیشرفت اسلامی، احیا و فعال کردن ابزارهای توانمند سازوکار عدالت توزیعی اسلامی (دولت و مردم) و مقابله با سیاست‌های تضعیف‌کننده حقوق مالکیت اسلامی است.

منابع و مآخذ

۱. استیگلیتز، جوزف (۱۳۸۳). ***جهانی‌سازی و مسائل آن***. ترجمه حسن گلریز. تهران: نشر نی.

۲. باریر، جولیان (۱۳٦۳). ***اقتصاد ایران (۱۲۷۹ ـ ۱۳٤۹)***. تهران: مؤسسه حسابرسی سازمان برنامه.

۳. برادران شرکا، حمیدرضا و بهروز زنوز (۱۳۸۲). استراتژی تجاری توسعه صنعتی در ایران (دوران قاجاریه تا انقلاب اسلامی ۱۳۵۷). مجله ***برنامه‌وبودجه***. ۲ (۲). ۳۸ ـ ۳.

٤. بینا، علی‌اکبر (۱۳٤۸). ***تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران***. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۵. تودارو، مایکل و استیفن اسمیت (۱۳۸۹). ***راهبردهای توسعه اقتصادی در کشورهای درحال‌توسعه***. ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران: پیشبرد.

٦. تودارو، مایکل (۱۳۷۸). ***توسعه اقتصادی در جهان سوم***. ترجمه غلامعلی فرجادی. تهران: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه.

۷. جهانیان، ناصر (۱۳۸۷). ***اسلام و رشد عدالت‌محور***. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۸. جیمز، بیل (۱۳۷۱). ***عقاب و شیر***. ترجمه مهوش غلامی. تهران: نشر کوبه.

۹. دفتر مطالعات برنامه‌وبودجه (۱۳۸۹). ***ارزیابی کلی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب***، تهران: بی‌نا.

۱۰. دینی، علی (۱۳۷۰). نگاهی به استراتژی‌های توسعه. ***کتاب توسعه***. ۲ (٤). ۸٤ ـ ۷٤.

۱۱. رجب‌پور، حسین (۱۳۹۵). ***ارزیابی جایگاه استراتژی توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه کشور و چشم‌انداز آن در برنامه ششم توسعه***. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۱۲. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸٤). ***گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۳ و نظارت بر عملکرد پنج‌ساله برنامه سوم توسعه***. تهران: انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور.

۱۳. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۷۲). ***مستندات برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷٤ ـ ۱۳۷۸)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۱٤. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۷٤ الف). ***هدف‌ها، سیاست‌ها و خط‌مشی‌های اساسی: سیاست‌ها و برنامه‌های اجرایی بخش‌های اقتصادی در برنامه دوم توسعه (۱۳۷٤ ـ ۱۳۷۸)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۱۵. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۷٤ ب). ***مستندات برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۸ ـ ۱۳۷٤)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۱٦. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۷٦). ***قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳٦۸ ـ ۱۳۷۲)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۱۷. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۷۸). ***برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹ ـ ۱۳۸۳)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۱۸. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۸۳). ***مستندات برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸٤ ـ ۱۳۸۸)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۱۹. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۹۳). ***پیش‌نویس سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه (۱۳۹٦ ـ ۱٤۰۰)***. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۲۰. سازمان برنامه‌وبودجه (۱۳۷۷). ***برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی***

ایران (۱۳۷٤ ـ ۱۳۷۸). تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور.

۲۱. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸٦). ***سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۰ ـ ۱۳۹٤)***. تهران: انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور.

۲۲. صدیقی، محمد نجات‌الله (۱۳۸٤). ***آموزش علم اقتصاد از دیدگاه اسلامی***. ترجمه محمدرضا شاهرودی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق‌علیه‌السلام.

۲۳. صیفوری، بتول و رامین تقوی (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه ایران قبل و بعد از انقلاب و ارائه راهبردهای محوری. ماهنامه ***آفاق علوم انسانی***. ۲۲ (۳). ۲۳ ـ ۱.

۲٤. عرب‌مازار، عباس و خسرو نورمحمدی (۱۳۹۵). تحلیل انتقادی هدف‌های اقتصادی برنامه‌های توسعه در ایران. ***مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران***. ۵ (۱). ٤۲ ـ ۱۹.

۲۵. عظیمی، حسین (۱۳۸۵). ***مدارهای توسعه‌نیافتگی در اقتصاد ایران***. تهران: نشر نی.

۲٦. غلامی‌نتاج، سعید و میکائیل عظیمی (۱۳۸۸). ***آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور بعد از پیروزی انقلاب اسلامی***. تهران: دفتر گسترش تولید علم.

۲۷. قره‌باغیان، مرتضی (۱۳۷۰). ***اقتصاد رشد و توسعه***. تهران: نشر نی.

۲۸. کمالی دهکردی، پروانه (۱۳۷۲). ***سیاست‌های تعدیل اقتصادی (در کشورهای کره جنوبی، غنا، نیجریه و ایران)***. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.

۲۹. گریفین، کیت (۱۳۷۵). ***راهبردهای توسعه اقتصادی***. ترجمه حسین راغفر و محمدحسین هاشمی. تهران: نشر نی.

۳۰. مخبر، محمد (۱۳۹٤). ***رهیافتی به توسعه اقتصادی توأم با عدالت***. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق‌علیه‌السلام.

۳۱. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱٤۰۰). ***بررسی لایحه بودجه سال ۱٤۰۰ کل کشور***. رابطه لایحه با برنامه ششم توسعه، تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.

۳۲. مصلی‌نژاد، غلام‌عباس (۱۳۸٤). ***آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی در ایران***. تهران: قومس.

۳۳. مؤمنی، فرشاد (۱۳۸٦). ***اقتصاد ایران در دوران تعدیل ساختاری***. تهران: نقش و نگار.

۳٤. نمازی، حسین (۱۳۹۹). تحلیلی از شرایط اقتصادی کشور و راهکارهای پیشنهادی. نشریه خبری ***فرهنگستان علوم***. ۲۰ (۷٤).

۳۵. هانتینگتون، ب. ساموئل (۱۳۷۲). اهداف توسعه. ***فرهنگ توسعه***. ترجمه سعید گازرانی. ۲ (۳).

۳٦. یوسفی، محمدقلی (۱۳۸۸). ***استراتژی‌های رشد و توسعه اقتصادی***. تهران: نشر نی.

37. Priewe, Jan (2016). Eight Strategies For Development In Comparison. ***Turkish Economic Review***. KSP Journals. 3 (3).401-430.